

Володимир Алтухов, м. Донецьк,
Донецький національний технічний університет

Мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності народу, визначальною ознакою держави. Українська мова сприяє утвердженню і зміцненню незалежної України, є найдієвішим фактором об'єднання людності в межах однієї держави.

Намагання України створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території співпадає з практикою більшості європейських національних держав /1:127/.

Але з наданням українській мові статусу державної й досі не розроблено ефективної мовно-культурної політики, яка б визначала норми обов'язкового вживання української мови в контрольованих державою сферах і засоби заохочення та протегування української мови в недержавних сферах суспільного життя. Відсутність дієвої мовної політики призвело до збереження домінування російської мови і консервації "асиметричної двомовності".

Донбас - невід'ємна складова суверенної України - має свої національно-мовні особливості, які обумовлюють складну конфігурацію мовного простору і напружену мовну ситуацію в регіоні. За даними перепису населення 1989 року, в Донецькій області мешкало понад 130 національностей. Українці склали 50,7%, росіяни - 43,6 %, інші національності - 5,6%. А вже, за даними перепису населення 2001 року, демографічна картина виглядала відповідно - 59,9%, 38,2%, 4,4%. Найбільш численними були діаспори представників грецького, білоруського, єврейського, вірменського, азербайджанського, німецького етносів.

Незважаючи на значну демографічну потужність української мови, комунікативну потужність як зберігала, так і зберігає російська мова.

У становленні сучасної мовної ситуації Донеччини можна виокремити фактори формування та розвитку, які дісталися від минулого і поки що переважають, і новітні, які беруть початок з 1989 року.

Проголошена формальна "двомовність" і "багатомовність" у регіоні є фікцією, оскільки, починаючи з 30-х років минулого століття, російська мова витіснила українську й інші мови на периферію мовного простору. Вона реально перетворилася на ефективне знаряддя суцільної русифікації всього краю, знищення всього українського. Прикладом може слугувати репресовані у 1937-38 рр. Педагоги Донбасу за національною ознакою (в кількісних та відсоткових показниках): 217 чол. – 48,2% - українці; 102 чол. -22,7 % - німці; 49 чол.– 10,9% - греки; 44 чол. – 9,8 % - росіяни.

Домінування російської мови в усіх комунікативних сферах суспільного життя регіону було (і на жаль є) беззаперечним. Українська мова майже повністю була вилучена з мовного простору. Наприклад, у 1988-1989 навчальному році школи з українською мовою

навчання охоплювали лише 3,2 % учнів від загальної кількості дітей шкільного віку, 40 % школярів було взагалі звільнено від вивчення української мови. У ВНЗ навчання велося виключно російською мовою. Інформаційний простір обслуговувапа російська мова. Українська мова втратила комунікативну привабливість, нею розмовляли лише селяни і "буржуазні націоналісти".

Змінити мовну ситуацію в Україні покликані були Закон "Про мови в Українській РСР" 1989 року та постанова Ради Міністрів УРСР від 12.02.1991р. "Про державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року "

Донецькі чиновники оперативно відреагували на ці документи, створивши "Програму розвитку української мови та інших національних мов у Донецькій області на період до 2000 року." Проте відчутник зрушень у мовній ситуації регіону не відбулось. Російська мова, як і раніше, була панівною в соціокультурному просторі. Ситуація навіть погіршилась. Правда, „з метою розширення функціонування державної мови, створення належних умов для її розвитку та повноцінного впровадження в усі сфери суспільного життя, поглиблення впливу на соціальне оточення, обґрунтування й прогнозування мовної політики в регіоні" 18 грудня 2003 р. рішенням спільного засідання комісії Міністерства освіти і науки та Донецької облдержадміністрації було затверджено "Цільову комплексну програму розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004-2010 роки".

Слід зазначити, що 2004-й рік на теренах Донеччини було оголошено роком Духовності. Донецький регіон обрав шлях економічного і духовного відродження /2, 3/. Хоча донецькі чиновники визнають духовність значним "ресурсним потенціалом", який "...поки що мало затребуваний ...у справах нашого поступу вперед" /4: 1/, проте, говорячи про духовність, про мову - душу народу, а не "населення, - вони жодним словом забули обмовитись про необхідність відродження української культури і мови, бо Донбас їм бачиться "двоязычним". тобто російськомовним.

Публічно проголошена „Цільова комплексна програма...”, з огляду "пафосної фразеології", висловленої протягом року Духовності, більше сприймається як вияв "законослухняності", а не як щире прагнення вплинути на мовну ситуацію Донецького краю.

Деформація мовної ситуації в нашому регіоні виявляється в тому, що українська мова має формально проголошений статус державної, але, попри демографічну потужність, не має достатньої комунікативної потужності і привабливості. Цьому "сприяють" ті ж самі чиновники, які закони пишуть українською, а публічно спілкуються російською... .

Мабуть, дається взнаки "синдром першої українізації", коли Донбас ``не став на коліна", виявив свій "характер" / 5: 33/ і дочекався , коли все повернулося на круги своя. Можливо й регіональні можновладці чекають "кращих" часів, коли для нової історичної спільноти „донбаське населення" "інтегруючим" фактором” визнають "мову великого сусіда”, а українською, як і раніше, розмовлятимуть виключно "націоналісти". Принаймні, складається таке враження.

Внаслідок відсутності фронтального соціалогічного дослідження території як України в цілому, так і Донбасу зокрема, більш-менш точний розподіл населення за мовною ознакою невідомий.

На жаль, перепис населення 2001 року не дає можливості визначити співвідношення носіїв української і російськї мов, оскільки певна частина російськомовних українців

все-таки називають українську мову рідною, вважають її мовою, символічно пов'язаною з їхньою національною самосвідомістю. самоідентифікацією /1: 116/. Наприклад, згідно з переписом 2001 р. у Донецькій області українську мову вважають рідною 41,2 % українців, а російську - 58,7%. За даними В.Радчука (Київ), станом на 2003 р. співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках у східному регіоні такий: україномовні українці - 3,6; суржикомовні - 8,3; російськомовні українці - 48,6; російськомовні росіяни - 34,1 та інші - 5,4 /цит. за 6: 7/. За іншими даними, українську мову як зручну називають лише 2,6 % респондентів Донеччини.

Отже, демографічний потенціал української мови суттєвий, і є значний резерв для зростання комунікативного потенціалу - 48,6% російськомовних українців, більшість з яких на генному рівні рідною вважають українську мову.

А тепер розглянемо структуру мовного простору Донбасу, в якому не зовсім "мирно" співіснують російська й українська мови. Конкуренція між ними реалізується залежно від рівня комунікативного простору, функціональної сфери і форми комунікації.

З огляду на зазначене вище можна виділити 1) ареал вищих комунікативних функцій (писемна форма - освіта, культура, наука, офіційна сфера тощо) і 2) сферу довільного повсякденного усного спілкування.

Ареал вищих комунікативних функцій

1. Справочинство. Офіційна сфера

Статус державної мав би забезпечувати українській мові можливість використання в державних установах і в справочинстві і сприяє зміцненню її комунікативної потужності в офіційній сфері, оскільки переважна більшість чиновників і службовців володіють принаймні писемною формою української мови. Але з наданням російській мові статусу регіональної українська мова стала невпинно витіснятися і з офіційної сфери.

Для населення Донбасу і для студентської молоді наші чиновники, на жаль, не можуть бути прикладом. Так, у 2006 р. У Донецькій обласній держадміністрації переможцем у номінації „Кращий службовець облдержадміністрації” стала ... Абу-Гарбія Данель Канель.. (уродженка Ірану), яка підкорила комісію .. знанням української мови. А мер Донецька О.Лук'янченко, без сорому заявляє, що донецькі чиновники знають українську мову – „мало-мальськи”.

2. Сфера освіти. Дошкільна освіта

У 1989 році у 122 дошкільних закладах, що знаходились лише в сільській місцевості, державною мовою навчалося 5953 дитини, тобто 2 % від загального контингенту дітей. У містах же не існувало жодного дошкільного закладу з українською мовою навчання.

У 1998 році в Донецькій області дошкільних закладів з українською мовою навчання нараховувалося вже 315, що становило 19,7%, (у м. Донецьку -2,7 %) у 2003 році - 586. або 49% (у м. Донецьку - 22,4%) від загальної кількості. Загальне охоплення дітей дошкільного віку навчанням державною мовою у 2009 р. охоплено в області 70% (у Донецьку – 53%).

Загальна середня освіта. На момент прийняття Закону про мови в області існувало 106 шкіл з українською мовою навчання, що становило 8,9 %, усі вони знаходилися в сільській місцевості. У цих школах навчалося лише 3.2% учнів. Ситуація ускладнювалася тим, що понад 250 тис. учнів, тобто 49%, було звільнено від вивчення української мови. Забезпеченість підручниками в школах з українською мовою навчання складала 52%, понад 95% учителів-предметників не були готові до переходу на вик.ладання державною мовою.

У 1998 році кількість шкіл з українською мовою навчання зросла на 159 закладів, при цьому відсоток охоплення учнів, які навчаються українською мовою, у тому числі в школах з російською мовою навчання, збільшився майже втричі.

У 2003 році кількість шкіл з українською мовою навчання збільшилася до 46,9%, а чисельність учнів, які охоплені державною мовою, зросла в області до 22%, а в Донецьку – до 12%). У 2009 р. 57% і 36% - відповідно. Але в регіоні все ще переважають школи з російською мовою навчання.

Професійно-технічна освіта.

У 1989 році в області функціонували 154 професійно-технічні заклади (ПТНЗ) із загальним контингентом понад 80 тис. учнів. Навчання в усіх закладах проводилося російською мовою. Українська мова викладається як загальноосвітній предмет. Понад 20% учнів згідно із заявами батьків були звільнені від вивчення української. У 2003 році було вже 13 ПТНЗ з українською мовою навчання, що складає 11% від загальної кількості. Охоплення учнів навчанням українською мовою становило 8 %.

У 2010 році заплановано стовідсотковий перехід ПТНЗ на українську мову навчання. Але чиновники дещо "зарапортувався" - бо кількість учнів, які в них навчатимуться, складатиме аж 60,3 %.

Вища освіта

Аналіз чисельності населення області з вищою освітою за національним складом за даними перепису 1989р. свідчить: серед українців мали вищу освіту 116 осіб на 10 тис. населення, серед росіян - 139, греків - 123, білорусів - 97 тощо.

На сьогоднішній день мережу ВНЗ складають 19 державних закладів III-IV рівнів акредитації та 11 - недержавної форми власності, 82 заклади I-II рівнів акредитації.

Поліпшенню стану справ щодо охоплення студентів навчанням державною мовою сприяли впровадження української мови в діловодство ВНЗ, а також викладання спецкурсів "Ділова українська мова", "Наукова українська мова", "Українська мова за професійним спрямуванням" тощо.

Якщо в 1998 році навчанням державною мовою було охоплено 17,6% студентів у закладах III-IV рівнів акредитації та 13,9% - у закладах I-II рівнів акредитації, то в 2003 році ці показники склали 39,7% та 26% відповідно. За той же час кількість студентів, що захищали курсові та дипломні роботи і проекти державною мовою, збільшилася з 22,9% до 57,6% у ВНЗ III-IV рівнів акредитації та з 15,4% до 30,3% - у закладах I-II рівнів акредитації. У зв'язку із цим виникають запитання, які студенти надсилають навіть до юридичних відділів газет («Сьогодні». 04.11.03, с.2): чи мають право викладачі ВНЗ вимагати від них контрольні українською мовою, якщо в бібліотеках відсутні україномовні підручники? Дуже цікавою є відповідь (цитую мовою оригіналу): « В соответствии с нормативными документами преподавание в украинских вузах осуществляется на украинском. Если нет украинских учебников; можно пользоваться любыми источниками, но ответы готовит в переводе на украинский. Ведь каждый студент намеревается со временем занять определенное положение в обществе, следовательно, по закону, обязан владеть государственным языком ». Коментарі тут, мабуть, зайві

Сфера засобів масової інформації (ЗМІ) та поліграфії. Преса

Станом на 01.06.2005р. управлінням у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації зареєстровано 1012 періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження. З них україномовних - 18 (!). На всю Донецьку область існує лише одна україномовна газета „Донеччина” (редактор –Ігор Зоц), яку не можна купити в

жодному кіоску, бо вона туди .. не надходить, вірніше – її не хочуть там розровсюджувати. Та й інших україномовних газет там немає. А якщо хтось спитає українську газету, йому неодмінно скажуть: "Є жжяй в сваю УкрАїну і там пакупай сваї газети!"

Отже, книжковий і газетно-журнальний ринок Донеччини окуповано російськомовною продукцією. Попит значної частини населення не забезпечено. А це у свою чергу блокує можливість заохочення людей до використання української мови, розширення сфери її вживання. +

Радіо і телебачення

В інформаційному просторі Донецької області працюють 136 телерадіоорганізацій. З них - 38 телерадіокомпаній (ТРК) і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 операторів кабельного мовлення і 13 радіостанцій проводового мовлення.

Обласна ДТРК „Регіон” здійснює телевізійні передачі українською (60% ефірного часу), російською (39%) і мовами інших національних меншин (1%).

Співвідношення радіопередач становить 65% - українською мовою, 35% - іншими. Інші телерадіоорганізації області ведуть свої передачі українською мовою – близько 45%, російською та іншими – 55%.

Сфера книговидавництва

У 2004 р. видавничими підприємствами регіону було видано 1100 найменувань книг загальним накладом 4,7 млн, примірників. З них українською мовою -300 загальним накладом 1,7 млн. У 1-му півріччі 2005р. - 400 найменувань загальним накладом 1,5 млн. примірників. З них українською - 80 назв (20%) загальним накладом біля 400 тис. примірників.

Сфера культури і мистецтва

В області функціонує 1299 клубів і бібліотек, де працюють понад 4000 колективів і гуртків за інтересами, серед них- 400 (10% !) україномовні.

Книжковий фонд у 713 бібліотеках області складає 17197,9 тис. примірників, у тому числі - 30,5% українською мовою.

У театрах області проводиться репертуарна політика на підтримку державотворних процесів та популяризації української мови серед населення.

У театрі юного глядача і театрі ляльок, де переважала частина репертуару російськомовна, останнім часом з'явилася й українська класика, вистави якої йдуть українською мовою. У Донецькому академічному музично-драматичному театрі сьогодні майже 50 % репертуару складає україномовний (вистави за творами І. Котляревського, Т.Шевченка, М. Старицького, Л.Українки та ін.).

Сфера усного спілкування

Ефективність зусиль щодо розвитку і функціонування української мови у сфері вищих комунікативних функцій значною мірою знижується через відсутність усного мовного середовища на місцях, у громадських установах, у родинах тощо.

Виникає парадоксальна ситуація - україномовна освіта на тлі російськомовної масової культури не тільки поглиблює у зросійщеному Донбасі розрив між побутовою мовою учнів і мовою навчання, а й зводить нанівець процес виховання національно свідомих громадян, оскільки національна свідомість формується лише в україномовно-культурному середовищі. Саме на це вказують і працівники управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації, зазначаючи, що у системи освіти відсутня взаємодія з іншими комунікативними сферами регіону.

Вкрай звужене побутування живих форм усного мовлення в Донецькому регіоні є найзагрозливішим явищем для української мови. Витіснення української мови російською з побутової сфери усної комунікації, відсутність мовного середовища ускладнює і процес оволодіння нею.

Обмежене використання української мови як засобу усного спілкування позбавляє літературну мову одного з найважливіших живих і відкритих джерел нормування й кодифікації, оскільки переважна кількість інновацій і запозичень відбувається в рухливому живому усному, а не фіксованому писемному мовленні./1: 97/. У цьому сенсі серйозною проблемою є так званий суржик, своєрідний соціолінгвістичний феномен./1: 104-114/

Звичайно не можна людину змусити розмовляти тією чи іншою мовою. Кожен вирішує й обирає сам, якою мовою йому користуватися. Але є світова практика... С держава, є титульна нація, є державна мова. І священний обов'язок кожного свідомого громадянина - знати державну мову в межах своєї громадської і професійної компетенції: будь то науковець, інженер, прибиральниця чи державний службовець.

Мова є консолідуючим чинником, вона сприяє єднанню націй, забезпечує єдність соціального організму в просторовому і часовому вимірах. Все завжди розпочинається з мови. Добре розуміючи важливу роль української мови у становленні суверенної держави, недруги української державності чинять шалений опір, прикриваючись демократичними гаслами. Вони дотримуються думки: "Зачем шахтеру украинский язык? Где он его приспособит?"

У травні 2008 р. XIX сесія Донецької міськради прийняла постанову, якою доручила управлінню освіти міськради з метою „задоволення потреби Донецька в отримання освіти рідною мовою”, більше не допускати планового збільшення кількості учнів, які навчалися українською мовою, блокувати розширення мережі українських шкіл і класів. У тому ж 2008 р. було прийнято „Национальную программу развития русского языка и культуры в Донецкой области на 2008-2010 гг.». Загальна частина й обґрунтування розробки і прийняття цієї програми набагато перевищує аналогічний розділ „Цільової комплексної програми розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004-2010 рр.», прийнятої у 2003 р. Занепокоєні „суженієм сфери іпользования русского языка”, автори програми визначили шість пріоритетів, серед яких найголовніший – „развітіє русскогоязыка в сфері образования и обучения”, „функціонування русского языка в средствах массовой інформації і сфері предоставления услуг”. Але найголовніше – у фінансовому забезпеченості. Якщо в „Цільовій..програмі” скромно зазначено „з державного бюджету”, то тут – „по-багатому” - 7,6 млн. грн.

Чого сьогодні бракує « двомовності» на Донеччині, так це паритету, рівного (нехай наближеного) співвідношення між українсько-російською і російсько-українською двомовністю. Якщо обидві її сторони уявити у вигяді відер на коромислі, то одне з них (українсько-російська двомовність) видасться біль-менш повним, а друге (російсько-українська двомовність) - на три чверті порожнім. Двомовність - це дуже гарно. Але нам накидають «двоязичіє», і це роблять «одноязичники-русифікатори», що породжує маргинальну психологію, стан особистої і громадської невизначеності й непевності. Таке становище спричиняє мовне тертя й непорозуміння (класичне: - краватка у вас є? -Кроватка? - Это в мебельном!).

Прибічники « двомовності» переконують, що не треба її боятися. бо, мовляв, українська мова така гарна, чарівна, багата і мелодійна, що зможе виграти будь-яку конкуренцію,

будь-яке сусідство іншої мови. Жорстока боротьба проти української мови стала одним із головних напрямків боротьби проти української державності, а мовний фактор використовується як засіб дестабілізації українського суспільства /8: 35-37/.

На даний момент часу, коли стан української мови в усіх сферах державного життя є слабким, «двоязыччє» призведе лише до закріплення панування в Україні і в Донбасі зокрема мови «старшого брата», російської мови.

Українська мова має статус державної, але становлення й утвердження державної мови важко уявити без активної і свідомої участі у цьому процесі як державних інституцій, так і кожного громадянина особисто (9: 12-13/).

На жаль, доводиться константувати, що на сьогодні в Донбасі все більше складається ситуація, яка призводить до масового соціального конформізму - переважна частина населення регіону змушена на соціальному рівні перекодити до користування українською мовою при збереженні психологічної прихильності до російської мови.

Отже, Донбас розмовляє переважно російською мовою, слухає і дивиться переважно російські та місцеві канали; читає російські та українсько-російськомовні газети і журнали і поки що не виявляє потреби змінювати такий стан речей. Жодних позитивних змін не спостерігається. Політичне протистояння триває. Місцева номенклатурна верхівка сподівається, що незабаром і ця „українізація” мине як безславно „завершилась” і попередня, виношує мрії про реванш.

Але не спинити життя, як не можна закрити долонями сонця. Попереду на нас чекає наполеглива кропітка повсякденна робота, спрямована на розвій української мови, надання їй державного статусу не на папері, а реально.

Література

1. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколониал. вимір. - К.: Вид. дім "КМ Академія", 2004. - 163 с.
2. Схід, вересень 2004. Спеціальний культурологічний випуск: 2004 - Рік духовності на Донеччині.
3. Українська культура, вересень 2004. Ім'я високе, як блакить, - Донеччина.
4. Близнюк А. Донбас розкриває свій потенціал // Українська культура, 2004. - №9. - с.1.
5. Заблоцький В. Декілька слів про донбаський менталітет // Українська культура, 2004.- № 9. - с. 33-34.
6. Білецький В.С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. - Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. - 28 с.
7. Белодед И.К. Всяк сущий в ней язык... - К.,1981. -112 с.
8. Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка: Навчальний посібник. - К.: Університетське видавництво "Пульсари", 2003, - 123с.
9. Сербенська О.А..Волощак М.Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. - К.: Вид. центр "Просвіта . 2001. -204 с.